

ISKRA BAEWA

W PRZEDDZIENIE KRACHU – STOSUNKI BUŁGARSKO-RADZIECKIE W LATACH OSIEMDZIESIĄTYCH

Badacze historii, a także obserwatorzy polityczni dobrze wiedzą, że Bułgaria zajmowała w bloku wschodnim ściśle określoną pozycję najwierniejszego sojusznika Związku Radzieckiego. Ten szczególnie bliski stosunek Bułgarii do Związku Radzieckiego nie był przypadkową zachcianką tego czy innego polityka, tylko stanowił świadomie wybraną strategię geopolityczną bułgarskich komunistów, którzy rządili krajem po drugiej wojnie światowej. Miał on swoją logikę w latach przyspieszonej industrializacji i modernizacji społeczeństwa, ale stał się jednym z wielkich problemów Bułgarii w latach osiemdziesiątych, gdy cały blok wschodni przeżywał kryzys ekonomiczny i polityczny, a Związek Radziecki, po objęciu władzy przez Michaiła Gorbaczowa, zaczął się dystansować od swoich europejskich sojuszników.

Artykuł ten poświęcony jest zmianom w stosunkach bułgarsko-radzieckich w dzieścioleciu, w którym rozpoczęły się „wielkie zmiany”.

Dla zrozumienia procesów zachodzących w Bułgarii w latach osiemdziesiątych najważniejsze jest prorosyjskie i proradzieckie nastawienie zarówno władzy, jak i większości bułgarskich obywateli. Różni to Bułgarów od pozostałych krajów bloku wschodniego. Ta różnica ma wytłumaczenie leżące przede wszystkim w tradycji historycznej. W XIX w. Bułgarzy, podobnie jak Serbowie, postrzegali Imperium Rosyjskie przez pryzmat nadziei na wyzwolenie spod władzy imperium tureckiego. Dla Bułgarów nadzieja ta zrealizowała się dzięki ostatniej, ciężkiej i krwawej wojnie rosyjsko-tureckiej z lat 1877-1878. Bułgaria została odbudowana jako państwo 3 marca 1878 r. Wojna ta nieprzypadkowo nazywana jest wyzwolenczą i do dziś zachowuje ten charakter w świadomości ogromnej większości Bułgarów¹. Po zakończeniu drugiej wojny światowej nastroje prorosyjskie, choć nieco zachwiane wśród klasy politycznej nowego

¹ Po 10 listopada 1989 r. nastąpiło odrodzenie istniejącej także przed rokiem 1944 rusofobii, kwestionującej wyzwolenczą rolę Imperium Rosyjskiego i potem Związku Radzieckiego. Miała ona jednak motywy polityczne (wyrzażały ją głównie partie prawicowe) i nie zdołała wpłynąć na większość Bułgarów. Na temat tych stanowisk por.: *B'lgariâ meždû Evropa i Rusiâ. Naučna konferenciâ 10-11 oktombri 1997 g. Slova, dokladi i izkazvaniâ*. S"st. Marin Georgiev. B'lgarska sbirka, 1997. Do dzisiaj spośród wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej Bułgaria zachowuje najbardziej pozytywny stosunek do Rosji

państwa bułgarskiego w wyniku bezceremonialnej rosyjskiej ingerencji w bułgarskie sprawy, przetrwały i przetransformowały się w nastawienie proradzieckie. Świadczy też o tym bułgarski ruch oporu (1941-1944) – zjawisko unikatowe, jeśli wziąć pod uwagę, że Bułgaria należała wówczas do paktu trzech i na dodatek zrealizowała swój narodowy ideał zjednoczenia ziem zamieszkałych przez Bułgarów². Najważniejszym czynnikiem wzmocnienia nastojów proradzieckich w Bułgarii była głęboka zmiana polityczna, w wyniku której, przy wsparciu politycznej koalicji Frontu Ojczyźnianego, do władzy doszli (związani ze Związkiem Radzieckim) komuniści. Pewną rolę odegrała także obrona bułgarskich interesów przez przedstawicieli radzieckich podczas paryskiej konferencji pokojowej w 1946 r. Bułgaria uniknęła wtedy nowego, ciężkiego traktatu pokojowego (po traktacie zawartym w Neuilly z 27 listopada 1919 r.) i trzeciej katastrofy narodowej – kraj nie tylko nie doznał uszczerbku terytorialnego, lecz także zachował uzyskaną w 1940 r. od Rumunii Południową Dobrudżę³.

Także w całym okresie powojennym rządząca Bułgarska Partia Komunistyczna stawiała na prorosyjskie nastroje Bułgarów. Świadectwa wzajemnych korzyści z bliskich stosunków między Bułgarią a Związkiem Radzieckim są liczne – należy do nich budowa jedynego do dziś mostu na rzece Dunaj między Ruse a Giurgiu, otwartego w 1954 r., a także liczne radzieckie kredyty finansowe, których Bułgaria często nie spłacała itp. Szczytowym momentem w polityce proradzieckiej stała się unikatowa na tle bloku wschodniego inicjatywa Todora Żiwkova z 1963 r., kiedy na plenum KC BPK z 4 grudnia 1963 r. omawiana była sprawa „tworzenia dalszych powiązań i najściślejszego wszechstronnego zbliżenia, a potem, w perspektywie także zjednoczenia LRB ze Związkiem Radzieckim”⁴. Na pierwszy rzut oka wydawałoby się, że Żiwkow postanowił położyć kres 85-letniemu nowoczesnemu państwu bułgarskiemu, ale w praktyce chodziło o coś innego. Dokumenty historyczne i wydarzenia, jakie poprzedziły inicjatywę z 1963 r. i jakie po niej nastąpiły, wskazują, że ze strony Todora Żiwkova była ona kolejną próbą zrealizowania „wielkiego skoku” (po pierwszym z 1958 r.) w rozwoju Bułgarii, tym razem z wykorzystaniem szerokiej pomocy gospodarczej i niewyczerpanych zasobów Związku Radzieckiego. Dlatego też propozycja ta utrzymywana była w tajemnicy przed społeczeństwem i wykorzystywana tylko w negocjacjach gospodarczych z przedstawicielami radzieckimi po to, by przedstawić Bułgarię jako państwo gotowe „w perspektywie” przyłączyć się do ZSRR. Teza o „przyłączeniu”

i Rosjan. Wskazuje na to badanie socjologiczne BBSS – Gallup International – M. Georgieva, *Dori sled gazovata kriza b"lgarite ostavat položitelno nastroeni k"m Rusiã*. v. „Klasa”, br. 451, 9 marca 2009 r.

² R. T. Ablova, *S"trudničestvoto na s"vetskiã i b"lgarskiã narod v borбата protiv fašizma 1941 – maj 1945*. Sofiã 1973; *Istoriã na antifaišistkata borba v B"lgariã. 1939-1944*, red. K. Wasilew, D. Sirkow, N. Gornenski, S. Petrowa, Sofiã 1976, t. 1-2; *Narod"t protiv fašizma 1939/1945. Istoričeski očerk za antifaišistkata borba na b"lgarskiã narod po vreme na Vtorata svetovna vojna*, red. K. Wasilew, Sofiã 1983.

³ Dzięki radzieckiemu poparciu odrzucone zostały pretensje terytorialne Grecji. Więcej o pracach nad traktatem pokojowym z 10 lutego 1947 r. Zob. w: E. Kalinova, *B"lgariã, Vtorata svetovna vojna i p"tãt k"m mira*, [w:] *Stranici ot b"lgarskata istoriã. S"bitiã, razmisi, ličnosti*. „Prosveta”. Sofiã 1903, s. 87-111.

⁴ ЦДА (Централен държавен архив), z. 1Б, op. 5, j. a. 600, k. 2.

odegrała swoją rolę w 1964⁵ i ponownie w 1973 r.⁶, gdy Bułgaria otrzymała w trybie specjalnym dodatkowe dostawy energii elektrycznej i ropy naftowej oraz subsydia dla bułgarskiej produkcji rolnej. Jedynym, czego Żiwkowowi nie udało się uzyskać z wykorzystaniem koncepcji „przyłączenia”, było konsekwentne radzieckie poparcie w „sprawie macedońskiej” w stosunkach z Jugosławią. Wskazane przykłady ukazują wszechstronne znaczenie, jakie miał Związek Radziecki dla powojennej Bułgarii.

Jednym z podstawowych powodów politycznej długowieczności Todora Żiwkova, który rządził Bułgarią przez 33 lata, była jego umiejętność znajdowania wspólnego języka ze wszystkimi radzieckimi liderami, poczynając od Nikity Chruszczowa, poprzez Leonida Breżniewa i Jurija Andropowa, aż do Konstantina Czernienki. Przy tych dwóch ostatnich nie było mowy o żadnych specjalnych wysiłkach, tylko o biernym kontynuowaniu tradycji, ponieważ rządzący oni zbyt krótko i byli zbyt wiekowi, by realizować trwalsze zmiany. Sytuacja zaczęła się zmieniać po wyborze w marcu 1985 r. stosunkowo młodego radzieckiego lidera – Michaiła Gorbaczowa. Rozpoczął on szerokie reformy radzieckiej gospodarki i polityki, bezpośrednio dotyczące także sojuszników z bloku wschodniego. Reformy Gorbaczowa ani nie były niespodziewane, ani nie stanowiły owocu jego osobistej inicjatywy – wywołał je pogłębiający się kryzys w Związku Radzieckim i w całym bloku wschodnim oraz wzrost nastrojów proreformatorskich.

W celu uzyskania wyraźniejszego obrazu stanu rzeczy scharakteryzuję pokrótce sytuację gospodarczą i polityczną, w jakiej znajdowała się Bułgaria, ZSRR i cały blok wschodni w końcu lat siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych. Nieprzypadkowo stawiam na pierwszym miejscu gospodarkę, ponieważ w dziedzinie stosunków politycznych między Bułgarią a ZSRR niemal do rozpoczęcia okresu transformacji nie istniały żadne problemy. Punktem wyjścia dla ostatniego okresu rozwoju bloku wschodniego był wielki sukces Wschodu – tak przyjęto w Bułgarii podpisanie dokumentu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Helsinkach 1 sierpnia 1975 r. Jak mówił Todor Żiwkow, „pierwszorzędne znaczenie mają przyjęte przez nas zasady nienaruszalności granic, poszanowania integralności terytorialnej, nieuciekania się do użycia siły, prawa każdego narodu do wybierania i rozwijania swojego ustroju społeczno-gospodarczego”⁷. W wypowiedzi tej widoczna jest ulga wynikająca z uśmierzania niepokoju w sprawie granic, związanego z roszczeniami Jugosławii do rejonu piryńskiego (jak nazywana jest bułgarska część Macedonii) i ze stałym zagrożeniem z południa – od strony państw NATO: Turcji i Grecji. Dokument helsiński wnosi do Europy element pokoju poprzez zasadę pokojowego współistnienia i jednocześnie

⁵ Wyniki bułgarsko-radzieckich rozmów gospodarczych można znaleźć w: *V”nšna politika na Narodna republika B”lgariá*, t. 2. Sofiá 1971, s. 49, 456-467.

⁶ Podczas wizyty Leonida Breżniewa w Bułgarii we wrześniu 1973 r. Żiwkowowi udało się uzyskać dodatkowe dostawy i radziecką pomoc finansową, jak również większe poparcie w tzw. sprawie macedońskiej. Stenogram został opublikowany w: „B”lgarska istoričeska biblioteka”. № 2. 2000, s. 62-83.

⁷ Cyt. za: „Rabotničesko delo”, 31 lipca 1975 r.

uznaje istnienie na wschodniej połowie kontynentu ustroju socjalistycznego. Uspokojenie bułgarskich przywódców okazało się jednak krótkotrwałe.

W następnych latach narastały w Bułgarii problemy o zróżnicowanym podłożu. Już jesienią 1978 r. Zachód wystąpił wobec bułgarskich tajnych służb z oskarżeniem o zorganizowanie z pomocą KGB zabójstwa popularnego w Bułgarii emigracyjnego pisarza Georgi Markowa przy pomocy głośnego „bułgarskiego parasola”⁸. Wkrótce nastąpiło nowe oskarżenie, określane jako „bułgarski ślad” w zamachu Turka Mehmeda Ağcy przeciwko papieżowi Janowi Pawłowi II w Rzymie 13 maja 1981 r. „Ślad” ten zainspirowany został przez USA w tym samym celu – podkreślenia „ciepłych kontaktów” między bułgarskimi a radzieckimi tajnymi służbami⁹. Równolegle napływały oskarżenia ze strony USA, że Bułgaria popiera „międzynarodowy terroryzm”, handel bronią i zarabia na eksporcie syntetycznych narkotyków (amfetaminy)¹⁰. Niepokojącym problemem stało się także ochłodzenie stosunków bułgarsko-amerykańskich – dwustronne konsultacje polityczne przerwane zostały przez stronę amerykańską w 1981 r.; w tym samym roku nastąpiła likwidacja Bułgarsko-Amerykańskiej Rady Politycznej i ograniczenie kontaktów ekonomicznych, przerwana została współpraca między instytucjami celnymi, odmówiono akredytacji bułgarskiego Biura Handlowo-Gospodarczego w Nowym Jorku i wstrzymano środki stymulujące handel z Bułgarią¹¹.

Pogorszenie międzynarodowego wizerunku Bułgarii nie wywołało w bułgarskich kręgach rządzących większego niepokoju, ponieważ najważniejszym partnerem ekonomicznym był dla nich ZSRR. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych Związkowi Radzieckiemu było jednak coraz trudniej wspierać wschodnioeuropejskich sojuszników. Problemy zaczęły się ujawniać już 13 listopada 1978 r. w trakcie rozmów przeprowadzonych w Sofii między Żiwkowem a członkiem Biura Politycznego i sekretarzem KC KPZR Andriejem Kirilenką. Żiwkow wyraził wdzięczność za radziecką pomoc w postaci 300 000 ton zboża, lecz także zaniepokojenie radzieckim zamiarem zmniejszenia dostaw surowcowych¹². Uprzywilejowana pozycja Bułgarii pozwoliła jednak Żiwkowowi uzyskać od Breżniewa (podczas spotkania 13 stycznia 1979 r.) kolejne umorzenie bułgarskiego zadłużenia w wysokości 1 miliarda rubli i otrzymać

⁸ Oskarżenie to do dzisiaj wywołuje spory, niedające jednoznacznego rozwiązania. Więcej na ten temat: V. Kostov, *B”lgarskiât çad”r*. Sofiâ 1990; K. Todorov, V. Bereanu, *Koj ubi Georgi Markov*. Sofiâ 1991; D. Stankov, *Sled d”lgo m”lçanie. 42 godini v b”lgarskoto razuznavane*. Sofiâ 2001, s. 241-291; H. Hristov, *Ubijte «Skitnik»*. *B”lgarskata i britanskata d”rçavna politika po sluçaâ Georgi Markov*. Sofiâ 2005.

⁹ S. Bildireva, *Atentat”t. Petnadeset godini po-k”sno*. Sofiâ 1996; A. Dimitrova, *Vojnata na špionite. Razsledvane v b”lgarski i amerikanski sekretni arhivi*. Sofiâ 2005, s. 232-252; R. Ug”rçinska, *Istinata za atentata srešu Joan-Pavel II*. Milenium, Sofiâ 2009; E. Kalinova, *Žurnalistite i «b”lgarskata sleda» v atentata srešu Joan Pavel II (1981-1989)*, [w:] *Istoriâta v meždunaronata žurnalistika: Upotrebi i zloupotrebi*. Sofiâ 2008, s. 29-57.

¹⁰ ДА на МВНР (Дипломатически архив на Министерството на външните работи), оп. 42, j. a.7375, k. 42, 46.

¹¹ *Otnošeniâta meždû NRB i SAŠ*. – ДА на МВНР, оп. 43-4, j. a. 81, k. 1-10.

¹² *Sreša v Politbûro na CK na BKP s dr. Andrej Kirilenko – člen na Politbûro i sekretar na CK na KPSS na 13 noemvri 1978 g.* – ЦДА, z. 1Б, оп. 60, j. a. 247, k. 28-30.

obietnicę kolejnych środków dla bułgarskiego rolnictwa, przemysłu lekkiego i dla radzieckich turystów w Bułgarii¹³. Symbioza gospodarcza między Związkiem Radzieckim a Bułgarią dała Żiwkowi podstawy do oświadczenia podczas wizyty radzieckiego ministra spraw zagranicznych Andrieja Gromyki 23 grudnia 1980 r.: „Nasza gospodarka rozwija się dobrze w tym sensie, że mamy mocne zaplecze. Tym zapleczem są nasze kraje socjalistyczne i przede wszystkim ZSRR”¹⁴.

Zmiany w stosunkach międzynarodowych (tzw. druga zimna wojna), wywołane przez politykę Ronalda Reagana wobec ZSRR, położyły kres dziesięcioletniej ekonomicznej grze Żiwkova radziecką kartą. Sprowokowany nowy wyścig zbrojeń okazał się bowiem gospodarczo ponad siły Związku Radzieckiego i zmusił jego przywódców do szukania nowych rozwiązań.

Dla Bułgarii nadszedł czas zmian, dokonujących się nie z bułgarskiej woli, tylko w wyniku zmian radzieckiej polityki. W 1982 r. zmniejszone zostały radzieckie dostawy ropy i podczas wizyty na Ukrainie Todor Żiwkow wskazał negatywne skutki tego posunięcia dla bułgarskiej gospodarki. Poskarżył się ukraińskiemu liderowi Władimirowi Szczerbickiemu, że zmniejszone dostawy ropy i niezrealizowanie nawet tych uzgodnionych stwarza Bułgarii wielkie problemy ekonomiczne, oświadczając jednocześnie: „Nie stawiam jednak zarzutów, my dobrze rozumiemy tę sytuację i nie chcemy powodować dla nikogo trudności. Musimy się jednak przestawić i dostosować”¹⁵.

Śmierć Breżniewa okazała się dla Bułgarii ciężkim ciosem, choć nieraz wyrażano niezadowolony z senilizmu, w jaki popadł on podczas ostatnich lat swoich rządów. Zmiany w Związku Radzieckim zbiegły się ze wzrostem zadłużenia zagranicznego Bułgarii w krajach zachodnich, wywołanego próbami otwarcia bułgarskiej gospodarki na Zachód. W końcu 1983 r. bułgarskie zadłużenie sięgnęło 5 mld dolarów amerykańskich¹⁶. W porównaniu z obciążeniami finansowymi Polski, Węgier czy Rumunii bułgarski dług nie wydaje się wielki, ale większe powiązania Bułgarii z RWPG i ZSRR oraz niska konkurencyjność jej gospodarki utrudniały jego spłacenie¹⁷. W szczególnej trudnej sytuacji znalazła się Bułgaria podczas krótkotrwałych rządów Jurija Andropowa

¹³ *Stenografski protokol na srešata na Politburo na CK na BKP s dr. Leonid Brežnev, generalen sekretar na CK na KPSS i predsdatel na Prezidiuma na Vrhovniã s'vet na SSSR na 13 ànuari 1979 g.* Ibidem, j. a. 248, k. 4, 11.

¹⁴ *Sreša na Politburo na CK na BKP s Andrej Gromiko – člen na Politburo na CK na KPSS i v'nšen minist'r na SSSR.* Ibidem, j. a. 277, k. 5.

¹⁵ *Sreša na člena na CK na KPSS i p'rvni sekretar na Ukrajna Vladimir Šcerbicki i generalniã sekretar na CK na BKP i predsdatel na D'ržavniã s'vet na NRB Todor Živkov v Kiev na 9 ùni 1982 g.* Ibidem, j. a. 291, k. 20.

¹⁶ Żiwkow przyznał to w rozmowie z radzieckim ministrem wojskowym Dmitrijem Ustinowem 10 grudnia 1983 r. Ibidem, j. a. 324, k. 8. Wspomnieć należy również, że tego samego dnia Żiwkow spotkał się także z amerykańskimi kongresmenami, których poinformował, że dług zagraniczny Bułgarii wynosi 2,2 mld dolarów. Ibidem, j. a. 323, k. 31.

¹⁷ Przez cały okres powojenny bułgarskie zadłużenie zagraniczne spłacane było z radziecką pomocą. W sprawie długu z lat osiemdziesiątych zob. D. Vačkov, M. Ivanov, *B'lgarskiãt v'nšen d'lg 1944-1989. Bankrut't na komunističeskata ikonomika.* Sofiã 2008, s. 174-190.

(listopad 1982 – 9 lutego 1984), który czynił próby przestawienia stosunków z krajami wschodnioeuropejskimi na zasady ekonomiczne i zmniejszył dostawy ropy do Bułgarii¹⁸. Dlatego też kierownictwo bułgarskie z nadzieją patrzyło na nowego sekretarza generalnego KC KPZR Konstantina Czernienkę (13 lutego 1984 – 10 marca 1985), w którym widziało prawdziwego kontynuatora Breżniewa.

Możliwości, jakie otwierało przed Bułgarią nowe radzieckie kierownictwo, były omawiane przez kierownictwo BPK przed oficjalnym spotkaniem Żiwkowa z Czernienką, wyznaczonym na 1 czerwca 1984 r. w Moskwie. Opracowany wówczas dokument rozpoczyna się od zapewnień, że dla Bułgarii współpraca z ZSRR jest „kamieniem węgielnym” i dalej przedstawia propozycję „nowego podejścia”, ale po dawnej linii „wszechstronnego zbliżenia i współpracy LRB z ZSRR”¹⁹. Jakie były nowe bułgarskie postulaty? Po odmalowaniu ciężkiej sytuacji Bułgarii spowodowanej kryzysem gospodarczym, „który ogarnął kraje zachodnie” i doprowadził do gwałtownych zmian w cenach światowych, dokument stwierdza, że Bułgaria jest zmuszona eksportować o jedną trzecią więcej produktów, by utrzymać dotychczasowy poziom importu²⁰. Głównym bułgarskim postulatem jest zwiększenie radzieckich dostaw surowcowych i energetycznych²¹. Chodzi o ropę, metale żelazne, węgiel energetyczny, koks, nawozy fosforowe, ponieważ „na dostawach tych surowców zbudowana jest gospodarka kraju”. Przypomina się także o corocznym dofinansowaniu bułgarskiego rolnictwa sumą 400 mln rubli. Na końcu kierownictwo bułgarskie ostrzega, że bez radzieckiej pomocy może dojść do „poważnych trudności”, destabilizacji sytuacji gospodarczej Bułgarii, co „nie odpowiadałoby interesom LRB, ani też interesom Związku Radzieckiego”²². Według Żiwkowa wyjściem byłoby opracowanie wieloletniego kompleksowego programu współpracy gospodarczej i naukowo-technicznej między LRB a ZSRR do 2000 r. Taki program został rzeczywiście opracowany i przyjęty w lipcu 1985 r., ale nie doczekał się realizacji.

Prawdziwy przewrót w stosunkach bułgarsko-radzieckich nastąpił, gdy w marcu 1985 r. na czele KPZR stanął Michaił Gorbaczow. Był on znany w Bułgarii, ponieważ reprezentował Związek Radziecki na uroczystych obchodach 40-lecia rozpoczęcia „rewolucji socjalistycznej” w Bułgarii, które odbyły się 9 września 1984 r. Poza ceremonialnym celem wizyta ta miała również cel polityczny – chodziło o skłonienie Żiwkowa do rezygnacji z wizyty w Bonn, przyjmowanej jako wyraz dążenia Bułgarii do zostania kolejnym wschodnioeuropejskim państwem, zmieniającym orientację

¹⁸ Zmniejszenie radzieckich dostaw przyniosło Bułgarii duże straty; według danych instytutu prognoz ekonomicznych „Wharton”, opublikowanych w gazetach „Washington Post” i „Washington Times”, głównymi pozycjami w bułgarskim handlu zagranicznym były: eksport broni – 991 mln lw., czyli 9,1%, reeksport ropy – 855 mln, czyli 7,9% i papierosy – 588 mln, czyli 5,4%. ДА на МВНР, оп. 41, j. a. 566, k. 228.

¹⁹ *Pametna zapiska do s"vetskoto r"kovodstvo, obs"dena na zasedanie na Politburo na CK na BKP na zasedanie № 420 na 28 maj 1984 g.* ЦДА, z. 1Б, op. 67, j. a. 3139, k. 5.

²⁰ Ibidem, k. 6.

²¹ Ibidem, k. 7-8.

²² Ibidem, k. 12-15.

na prozachodnią²³. Niezależnie od tego nieudanego rozpoczęcia stosunków między Gorbaczowem a Żiwkowem, wybór Gorbaczowa przyjęty został z entuzjazmem nie tylko w bułgarskim społeczeństwie, lecz także w kierownictwie BPK. Nadzieje wiązano z jego wiekiem – symbolizującym kres „gerontokracji” – oraz z zapowiedziami reform mających na celu ożywienie tego tkwiącego w zastoju gospodarczym ogromnego państwa. Na pierwszym spotkaniu z liderami wschodnioeuropejskimi zaraz po swoim wyborze Gorbaczow wystąpił ze znanymi zapewnieniami na temat równoprawnych stosunków, poszanowania suwerenności i niezawisłości każdego kraju, wzajemnie korzystnej współpracy we wszystkich sferach²⁴. Było jednak także coś nowego – oświadczenie o konieczności „pełnej odpowiedzialności każdej partii za sytuację w swoim kraju”²⁵. O jaką dokładnie odpowiedzialność chodzi – to stało się jasne nieco później, gdy w dwustronnych kontaktach z liderami krajów Europy Wschodniej Gorbaczow wyjaśniał niechęć i niezdolność Związku Radzieckiego do dalszego ponoszenia ciężaru problemów gospodarczych całego bloku wschodniego. Stanowisko to wskazywało kierunek przemian dużo wymowniej niż uspokajające sformułowania.

Pierwsza wizyta Gorbaczowa w Bułgarii odbyła się w październiku 1985 r. Związana była ze szczytem krajów Układu Warszawskiego. W rozmowie Gorbaczowa z bułgarskim kierownictwem partyjnym, przeprowadzonej 24 października 1985 r., wciąż jeszcze nie dostrzega się wychodzenia z ram breżniewowskiej tradycji w sferze politycznej²⁶, tylko w ekonomicznej. Ta postawa Gorbaczowa wyrażona została obrazowo: „Jak to się mówi, przyjaźń przyjaźnią, ale ser jest za pieniądze”²⁷. Te pieniądze, o których mowa, to wstrzymanie corocznego dofinansowania bułgarskiego rolnictwa²⁸. Dla Bułgarii ta deklaracja pojawiła się tuż po podpisaniu w 1985 r. wieloletnim programie współpracy gospodarczej i naukowo-technicznej między ZSRR a LRB do 2000 r.²⁹

Takie nowe postawienie sprawy wespółbrzmi z głosami krytycznymi wobec RWPG, wypowiedzianymi na spotkaniu przywódców krajów Europy Wschodniej w Sofii: biurokracja, niewystarczająca efektywność, pozostawanie w tyle za postępem

²³ J. F. Brown. *Surge to Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe*. Durham and London 1991, p. 186.

²⁴ M. Gorbačev, *Žizn' i reformy*. Kn. 2. Moskva 1995, s. 311.

²⁵ Ibidem, s. 311.

²⁶ Gorbaczow używa taki zwrotów jak „nasze partie są najbliższe, że nasze stosunki są przepojone duchem braterskiej współpracy, że między naszymi narodami istnieją odwieczne powiązania”. *Protokol ot razgovora*. „Novo vreme”, № 6, 1995, s. 81.

²⁷ Stenogram z tej samej rozmowy, s. 46. Mowa o wstrzymaniu corocznego dofinansowania bułgarskiego rolnictwa w wysokości 400 mln rubli. M. Gorbačev, op. cit., s. 368.

²⁸ W związku z tym Gorbaczow pisze: „W ten sposób ostatecznie stało się jasne, że przyjęty w Bułgarii, podobnie jak w niektórych innych krajach RWPG, model gospodarczy funkcjonował w większym czy mniejszym stopniu dzięki «sztucznemu oddychaniu», kosztem zastrzyków z zewnątrz. Kraj radziecki nie był w stanie ciągnąć stosunków gospodarczych według tego schematu. Wyszliśmy sprawę przestawienia kontaktów gospodarczych na zasady ekwiwalentnej wymiany, przez co rozumiało się także wstrzymanie corocznego dofinansowywania rolnictwa w Bułgarii sumą 400 mln rubli”. Ibidem, s. 368.

²⁹ M. Gorbačev, op. cit., s. 367.

technicznym i głównymi technologiami. Owocem tych dyskusji jest notatka Gorbaczowa „O niektórych kwestiach współpracy z krajami socjalistycznymi”, rozpatrzona w maju 1986 r. przez Biuro Polityczne KC KPZR. Na tym dokumencie zbudowana została reforma mechanizmu zagranicznych stosunków gospodarczych, rozpoczęta w sierpniu 1986 r.³⁰ Wokół niej skupiona była także dyskusja podczas spotkania na najwyższym szczeblu liderów Europy Wschodniej w listopadzie tego samego roku. Wtedy po raz pierwszy zakwestionowane zostało funkcjonowanie dotychczasowego systemu, zgodnie z którym sojusznicy ZSRR otrzymywali radzieckie surowce i spłacali zadłużenie gotową produkcją, niezależnie od jej jakości. Zaczęto mówić o przestawieniu stosunków gospodarczych na zasady rynkowe. I już tutaj nastąpił podział stanowisk – podczas gdy János Kádár i Wojciech Jaruzelski z entuzjazmem poparli nową linię, gdyż odpowiadała ona ich dążeniu do reform, to Gustáv Husák i Todor Žiwkow przyjęli ją z pewnymi zastrzeżeniami, a Erich Honecker i Nicolae Ceaușescu wręcz ją zakwestionowali³¹.

Zmiana warunków współpracy gospodarczej stanowiła dla Bułgarii poważne zagrożenie. W latach przed Gorbaczowem Bułgaria przywykła już do równoważenia swojego bilansu handlowego przy pomocy reeksportu rafinowanej i chemicznie przetworzonej radzieckiej ropy naftowej – w latach 1981-1983 bułgarskie przychody z tego tytułu osiągnęły 2,2 mld dolarów³². Ekonomiczne następstwa nowego kursu Gorbaczowa wobec krajów RWPG wyglądały według słów bułgarskiego ekonomisty Kostadina Czakyrowa następująco: „W latach 1986-1990 znacznie zmalała także fizyczna wymiana surowców i materiałów, które stamtąd otrzymywaliśmy. Ropa spadła o 6855 tysięcy ton, węgiel – o 3000 ton; koks o 1500 ton, mazut o 1000 ton. Spadła ruda manganu, koncentrat pirytu i apatyty, wlewki i kęsiska stalowe, wyroby walcowane, sadze, cement, materiały liściaste, celuloza. Ten brak surowców i materiałów należało uzupełnić importem z krajów zachodnich na sumę około 500 milionów lewów. A to jeszcze bardziej zaciskało błędne koło, w którym znalazła się nasza gospodarka”³³. Tym można wytłumaczyć szybkie pogorszenie stosunków między Žiwkowem a Gorbaczowem, które nastąpiło w ciągu 1987 r. i zostało opisane w opublikowanych po 1989 r. pamiętnikach obydwu liderów.

Dodatkowa trudność dla Bułgarii w połowie lat osiemdziesiątych wynikała z zainspirowanej przez władze bułgarskie kampanii dotyczącej polityki wewnętrznej, której następstwa rozciągnęły się na politykę zagraniczną. Chodzi o przymusową zmianę nazwisk około 850 tysięcy bułgarskich Turków (stanowiących ok. 10% ludności kraju) na nazwiska bułgarskie, co nazwano „procesem odrodzeniowym”³⁴. Odbywało się

³⁰ Ibidem, s. 315.

³¹ Ibidem, s. 316-317.

³² „Financial Times”, September 7, 1984.

³³ K. Čak’rov, *Vtoriâ etaž*. Sofiâ 1990, s. 200.

³⁴ Chodziło w gruncie rzeczy o czynioną przez 73-letniego już Todora Žiwkova próbę „pozostania w historii” w charakterze twórcy „jednolitego narodu bułgarskiego”. Nazwa „proces odrodzeniowy” ma nawiązywać do umacniania bułgarskiej świadomości narodowej w XVIII-XIX w. Motywację

to na przełomie 1984 i 1985 r., czyli pod koniec rządów Czernienki w ZSRR. Można przypuszczać, że brak silnej władzy w Moskwie ośmielił Żiwkova do tak drastycznego naruszenia praw człowieka.

Sprawy zmieniły się jednak wraz z objęciem władzy przez Gorbaczowa.

Zamiast radzieckiego poparcia, do którego przyzwyczaił się Żiwkow, po rozpoczęciu reform w Związku Radzieckim Bułgaria zaczęła stykać się z krytyką. Jako przykład można wskazać wywiad radzieckiego ambasadora w Sofii Leonida Griekowa, udzielony w październiku 1985 r. dziennikarzowi z gazety luksemburskiej, w którym otwarcie mówi on o niskiej wydajności pracy i złej jakości bułgarskich towarów eksportowych³⁵. I w ten sposób w drugiej połowie lat osiemdziesiątych zakończony został ten okres w stosunkach bułgarsko-radzieckich, o którym Todor Żiwkow pozwolił sobie niby to żartem powiedzieć do amerykańskich biznesmenów: „Panowie, czego wy chcecie od Bułgarii – żeby się zadeklarowała przeciwko Związkowi Radzieckiemu? Może chcecie, żebym to zrobił? I, co ważniejsze, czy bylibyście gotowi wziąć towary, które produkujemy? Związek Radziecki je kupuje, a zatem Związek Radziecki jest naszą kolonią”³⁶.

Żiwkow rozumiał niebezpieczeństwo, jakie wyphywało dla niego osobiście z radzieckiego krytycznego stosunku do Bułgarii. Jako doświadczony polityk postanowił nie iść za przykładem Honeckera i Ceaușescu, którzy odrzucali „pierestrojkę”, zdając sobie sprawę, że doprowadzi ona do ich usunięcia. Zamiast otwarcie przeciwstawić się radzieckim zmianom Żiwkow przystąpił do szeroko zakrojonych reform. W ten sposób narodziła się „koncepcja lipcowa” z 1987 r.³⁷ Przewidywała ona transformację gospodarki zgodnie z zasadami rynkowymi, ograniczony pluralizm polityczny i nową konstytucję³⁸. Ogłoszona w Bułgarii reforma wydaje się obszerniejsza i głębsza od wszystkiego, co do tej pory zostało zaproponowane w Związku Radzieckim³⁹. Jej realizacja rozpoczęła się już w sierpniu 1987 r., kiedy Zgromadzenie Narodowe przyjęło pakiet ustaw, na mocy których zlikwidowano szereg ministerstw⁴⁰, dotychczasowe okręgi w liczbie 28 przekształcono w 9 obwodów o spornych stolicach, przebudowano

„procesu odrodzeniowego” można znaleźć w: *Tezisi po v"zroditelniâ proces*. ЦДА, z. 1Б, op. 68 j. a. 3388, k. 111-152.

³⁵ *Publikacii za B"lgariâ v Lûksemburskite vestnici*. ДА на МВНР, op. 42, j. a. 4112, k. 7.

³⁶ *Stenografski protokol ot razgovorite na T. Živkov, p"rvi sekretar na KC na BKP, i Fransoa Miteran [François Mitterand], p"rvi sekretar na KC na FSP, 18 oktombri 1977 g.* ЦДА, z. 1Б, op. 60 j. a. 231, k. 13.

³⁷ Ten pakiet zmian został omówiony i przyjęty na posiedzeniu KC BPK 28 i 29 lipca 1987 r. Ibidem, op. 65, j. a. 83, 84.

³⁸ T. Živkov, *Memoari*. Sofiâ 1998, s. 349-353; N. Âhiel, *Todor Živkov i ličnata vlast*. Sofiâ 1997, s. 336-346.

³⁹ Gorbaczow wprost oskarża Żiwkova o próbę wyminięcia go od lewej strony. M. Gorbačev, op. cit., s. 370.

⁴⁰ W pierwszym rządzie Georgi Atanasowa, sformowanym 19 czerwca 1986 r., po plenum lipcowym nastąpiły liczne zmiany. 19 sierpnia zlikwidowano różne rady – gospodarczą, społeczną, rozwoju duchowego – i poszczególne ministerstwa – oświaty, finansów, handlu i zdrowia – które przekształcone zostały w wielkie „superministerstwa”. T. Tašev, *Ministrite na B"lgariâ 1879-1999*. Sofiâ 1999, s. 604-606.

samorząd terytorialny, powołano specjalną komisję do przygotowania nowej konstytucji, zlikwidowano też takie rytuały jak manifestacje, obowiązkowe dekorowanie urzędów państwowych portretami przywódców partyjnych i in. Niektórzy zagraniczni analitycy widzą w „koncepcji lipcowej” kolejną bułgarską próbę „wielkiego skoku”; nie ulega jednak wątpliwości, że wpisywała się ona w rozpoczęte procesy transformacji w takich krajach jak Polska i Węgry. Jednocześnie Żiwkow demonstrował niewyczerpaną energię polityczną, przez co chciał uniknąć umieszczenia własnej osoby w obozie konserwatywnie nastawionych liderów wschodnioeuropejskich i w ten sposób obronić swoją władzę⁴¹. Ta administracyjna przebudowa wniosła jednak nowy chaos w system zarządzania⁴², a Żiwkow okazał się jedynym spośród konserwatywnych liderów Europy Wschodniej, który wyraził swoją dezaprobatę dla rozpoczętej „pieriestrojki” w tak oryginalny sposób – próbując ją wyprzedzić przy użyciu własnej szybszej i jeszcze oryginalniejszej reformy.

Zmiany ekonomiczne, zarówno radzieckie, jak i bułgarskie, wymagały intensyfikacji kontaktów z różnymi państwami mogącymi dostarczać nowych technologii. Ta zmiana orientacji wywołała konkurencję między krajami socjalistycznymi, a także naruszyła przywódczą pozycję Związku Radzieckiego w bloku wschodnim. Dla Bułgarii największe znaczenie miały kontakty naukowo-techniczne z Japonią i RFN. Poszukiwanie szczególnych stosunków z tymi dwoma rozwiniętymi technologicznie krajami drażniło jednak kierownictwo radzieckie⁴³.

„Koncepcja lipcowa” wywołała bezpośredni konflikt między Żiwkowem a Gorbaczowem. Podczas spotkania na Kremlu 16 października 1987 r. Gorbaczow krytykował Żiwkova, tyle że już nie z powodu niechęci do przeprowadzania reform, tylko z powodu wysokiego tempa, w jakim chce demokratyzować Bułgarię. Jego prawdziwy niepokój budziło wyznaczone przez „koncepcję lipcową” miejsce partii, która według Żiwkova „nie będzie już «głównym podmiotem władzy»”⁴⁴. Problem kierowniczej

⁴¹ W ten sposób ocenia to również brytyjski bułgarysta Richard Crampton: R. Krampt'n, *Kratka istoriâ na B'lgariâ*, Sofiâ 1994, s. 306.

⁴² Potwierdza to jeden z bliskich współpracowników Żiwkova: „Cała energia społeczna nastawiona była na będące celem samym w sobie «komasacje» i «otwierania» ministerstw i resortów. Kiedy gospodarka była stabilna, przyjmowano to jako coś odkrywczego i nowatorskiego. Reforma z 1987 r. zmieniła jednak gospodarke i ciężko dotknęła centralne organy planowania oraz finansowy system państwa. Decyzje podejmowano w pełnej tajemnicy w Ewksinogradzie [nadmorska rezydencja rządowa – przyp. tłum.]. Po zatwierdzeniu przez Biuro Polityczne ogłaszane one były szybko, jak dekrety”. K. Čak'rov, *Vtoriâ*, s. 174.

⁴³ Gorbaczowa szczególnie denerwowały próby realizowania tych posunięć bez informowania go. Według Żiwkova podczas spotkania w październiku 1987 r. Gorbaczow powiedział: „Macie wokół siebie ludzi o orientacji prozachodniej... Ludzi, którzy uważają, że należy brać technologie od RFN, od Zachodu... I jeśli macie wokół siebie ludzi o orientacji prozachodniej, którzy niechby nawet tylko myśleli o «mini-RFN» i «mini-Japonii», to nie powinniście ich trzymać blisko siebie. Wszystkich odpowiedzi na pytania i wszystkich rozwiązań stawianych zadań powinno się bowiem szukać nie gdzie indziej, tylko w socjalizmie...”. T. Živkov, *Srešu nâkoi l'ži*. Sofiâ 1993, s. 32. O japońskim flircie Żiwkova pisze w swoich wspomnieniach także Pet'r Mladenov: P. Mladenov, *Život't. Plûsove i minusi*. Sofiâ 1992, s. 302-316.

⁴⁴ T. Živkov, *Srešu nâkoi*, s. 38.

roli partii komunistycznej ma w teorii leninizmu charakter pryncypialny, dlatego też nowa interpretacja tego postulatu brzmiała dla sekretarza generalnego KPZR jak herezja. Gorbaczow najpewniej nie rozumiał, że Żiwkow nie ma zamiaru zrezygnować z władzy, tylko chce ją ustroić w pseudodemokratyczne szaty. To, że Żiwkow zdawał sobie sprawę z sytuacji, widać z jego słów wypowiedzianych na początku września 1989 r.: „...pierestrojka również w Bułgarii nie ma alternatywy: jej realizacja stawia na porządku dnia naszą zdolność nie tylko do odnowy socjalizmu, ale i zachowania jego zasad. Jeśli tego nie potrafimy, to mogą powstać sytuacje, które wystawią na niebezpieczeństwo nie tylko pierestrojkę, ale i socjalizm”⁴⁵. Tak więc Żiwkow, podobnie jak Gorbaczow, chciał „zdemokratyzować” socjalizm nie po to, by go zlikwidować, lecz by go uratować przed katastrofą.

Ostatnie lata socjalizmu w Bułgarii (1987-1989) wypełnione były reformami, mającymi na celu zorganizowane i stopniowe zastępowanie centralnie planowanej gospodarki socjalistycznej gospodarką rynkową. Mechanizm tych zmian był typowy dla Europy Wschodniej – poprzez odgórne reformy, bez poszukiwania inicjatyw płynących od społeczeństwa, a więc z zachowaniem paternalistycznego podejścia charakterystycznego dla państwowego socjalizmu typu radzieckiego. W trakcie tych reform władze bułgarskie przejawiały większe zdecydowanie niż podczas poprzednich kampanii przede wszystkim z powodu alarmującego stanu gospodarki, co zmusiło Żiwkova do przyznania: „Przeegraliśmy z kapitalizmem”⁴⁶. Liberalizacja sfery gospodarczej rozpoczęła się od przyjętego w styczniu 1989 r. „Dekretu 56” o restrukturyzacji gospodarki bułgarskiej⁴⁷. Mowa w nim była o konieczności wprowadzenia do niej nowych form – państwowych i prywatnych firm i spółek, jak również przyznania pełnej swobody prywatnej działalności gospodarczej⁴⁸. Jesienią 1989 r. omówione zostały

⁴⁵ Słowa te wypowiada Żiwkow do jednego z polskich reformatorów Mieczysława Rakowskiego, którego zastąpił na stanowisku premiera działacz Solidarności Tadeusz Mazowiecki. Rakowski odwiedził Bułgarię pod koniec lata, rozmawiał z Żiwkowem i był mocno zaskoczony jego realizmem, ostro różniącym się od stanowiska takich pozostałych liderów jak Erich Honecker, Miloš Jakeš i Nicolae Ceaușescu. M. Rakowski, *Jak to się stało*, Warszawa 1991, s. 258.

⁴⁶ To twierdzenie Żiwkova poparte zostało danymi ekonomicznymi, według których w Bułgarii dochód na głowę wynosi 4000 dolarów, podczas gdy w krajach zachodnich – 20 000. Ibidem, s. 259.

⁴⁷ „Rabotničesko delo”, 11 stycznia 1989 r.

⁴⁸ Tezy na temat konieczności radykalnej zmiany organizacyjno-gospodarczej przedstawione zostały w referacie Żiwkova „O dalszym praktycznym przetwarzaniu strategii lipcowej w procesie przebudowy naszego społeczeństwa”, omawianym przez Biuro Polityczne KC BPK 28 listopada 1988 r. Mowa jest w nim o konieczności „przyciągania zagranicznych inwestycji poprzez tworzenie wspólnych przedsiębiorstw, konsorcjów, rozwijanie stref wolnego handlu i innych form z partnerami z krajów niesocjalistycznych... Podstawową formą organizacyjną powinna być firma... Firmy mogą być tworzone na bazie wszystkich form własności socjalistycznej i dlatego inicjatorami ich zakładania powinny być organy państwowe, organizacje społeczne, banki, instytucje gospodarcze, spółdzielnie, pojedynczy obywatele i in. Firma ma pełne prawo do realizowania bezpośrednich technologicznych, inwestycyjnych i rynkowych kontaktów z innymi firmami i organizacjami gospodarczymi w kraju i za granicą... Musimy poprzez regulatory ekonomiczne umożliwić rozwijanie się nowych w naszych warunkach mechanizmów i form gospodarowania i zarządzania... do tego należy wykorzystać najbardziej różnorodne formy, w tym także akcje

także projekty ustaw dotyczących nowego podejścia w ubezpieczeniach społecznych i ochronie zdrowia poprzez zaangażowanie inicjatywy prywatnej, ale pozostały one na papierze po przymusowej dymisji Żiwkova 10 listopada 1989 r. Na nic więcej nie wystarczyło bułgarskiemu przywódcy ani czasu, ani możliwości.

Gorbaczow najwyraźniej nie popierał wiekowego bułgarskiego lidera Żiwkova, a Żiwkow ze swej strony po 1987 r. zaczął zdawać sobie sprawę, że bezpośrednie radzieckie wpływy w Bułgarii stają się niebezpieczne zarówno dla niego samego, jak i dla ustroju. Niebezpieczeństwo ekonomiczne dla Bułgarii zaczęło się rysować w momencie, gdy Gorbaczow zażądał (razem z Węgrami i Polską) dolaryzacji stosunków w RWPG.

W okresie „pieriestrojki” zarysowała się paradoksalna sytuacja: oficjalne władze bułgarskie coraz ostrzej krytykowały Związek Radziecki, podczas gdy opinia publiczna z rosnącą uwagą i zainteresowaniem śledziła radzieckie gazety, pisma i telewizję (retransmitowaną w każdy piątek), uwolnione od cenzury dzięki „głośności”. I społeczeństwo bułgarskie zaczęło wywierać na władze nacisk, by poszły za radzieckim przykładem.

W latach poprzedzających „pieriestrojkę” Bułgarzy przejawiali rosnącą obojętność wobec Związku Radzieckiego, co wyrażało się w coraz mniejszym zainteresowaniu radziecką prasą i kulturą. Sytuacja ta gwałtownie się zmieniła wraz z początkiem „głośności” w 1987 r. Pierwsze przejawy radzieckiej wolności słowa doprowadziły do nieoczekiwanego wzrostu prenumeraty prasy radzieckiej. Raptownie stała się ona w Bułgarii najbardziej poszukiwana, współzawodnicząc z najpopularniejszymi tytułami bułgarskimi. Dziesiątki tysięcy Bułgarów zaprenumerowały takie tytuły jak: „Moskowskije nowosti”, „Litieraturnaja Gazieta”, „Argumenty i fakty”, „Ogoniok”, „Nowyj mir”, „Niewa”, „Družba narodow”. Szczególnie pozytywna była zmiana stosunku do nowego radzieckiego kierownictwa, ponieważ Bułgarzy porównywali ekipę Gorbaczowa ze starzejącym się Żiwkowem, dumnym z tytułu „dziekana” liderów bloku wschodniego⁴⁹. Zrodzony na początku 1988 r. bułgarski ruch dysydencki był bezpośrednio inspirowany przez radzieckich dysydentów i stał się faktem dzięki politycznej liberalizacji lansowanej przez Związek Radziecki⁵⁰. I tak w końcu lat osiemdziesiątych obraz Związku Radzieckiego w Bułgarii uzupełniły takie cechy jak nastawienie reformatorskie i wolność myślenia, mające wyłącznie pozytywne konotacje.

Równoległe z z obserwowaną w bułgarskim społeczeństwie poprawą obrazu Związku Radzieckiego przebiegał odwrotny proces – pogarszanie się tego obrazu w bułgarskim

i obligacje, mechanizmy uczestnictwa udziałowego, jak również inne ekonomiczne formy stowarzyszania się w kraju i za granicą”. ЦДДА, z. 1Б, op. 68, j. a. 188-88, k. 18, 40, 42, 55.

⁴⁹ Ciekawe, że Żiwkow podkreśla tę swoją pozycję nie tylko wobec swych wschodnioeuropejskich sojuszników, lecz także podczas spotkania z amerykańskim zastępcą sekretarza stanu Johnem Whiteheadem 4 lutego 1987 r. ЦДДА, z. 1Б op. 60, j. a. 392, k. 1-33.

⁵⁰ Zasadniczą cechą wyróżniającą bułgarski ruch dysydencki jest zarówno jego późne pojawienie się, jak i ściśle powiązania ze Związkiem Radzieckim. Por. I. Baeva, *Političeskata kultura na b'lgarskoto disidentstvo*, [w:] *Collegium Germania*, t. 4. Sofià 2003, s. 278-294.

kierownictwie politycznym uosabianym przez Todora Żiwkova. Ten doświadczony lider szybko zrozumiał skalę niebezpieczeństwa wypływającego z reformatorskiej aktywności Michaiła Gorbaczowa. Nie mógł jednak wyrazić otwarcie swojej dezaprobaty; wprost przeciwnie, podczas wszystkich spotkań bułgarsko-radzieckich – od pierwszego w październiku 1985 r. do ostatniego w czerwcu 1989 r. – deklarował głębokie oddanie Związkowi Radzieckiemu i nowemu liderowi⁵¹. Jego prawdziwy stosunek widoczny był jednak w wypowiedziach na spotkaniach zamkniętych. Tam Żiwkow otwarcie mówił o swoich obawach związanych z szybką przebudową radzieckiego ustroju politycznego, wyprzedzając zmiany ekonomiczne⁵². Narastające rozczarowanie Żiwkova kierownictwem radzieckim połączone było z poczuciem bezsilności i fatalizmu, co widać w jego rozmowie z byłym polskim premierem Mieczysławem Rakowskim na początku września 1989 r. Do tradycyjnie krytycznie nastawionego wobec Związku Radzieckiego Polaka Żiwkow pozwala sobie na stwierdzenie: „W przeszłości idealizowaliśmy ten kraj”, ale jednocześnie gorzko stwierdza: „jeśli ZSRR się zachwieje, to koniec z nami”⁵³.

Paradoksalne jest to, że najsilniejszy element „pieriestrojki” – radziecka prasa – okazał się też najbardziej niebezpieczny dla trwałości pozytywnego obrazu Związku Radzieckiego w bułgarskim społeczeństwie. Śmiałe publikacje o przestępstwach z lat stalinizmu, jak również literatura na ten temat – „Białe odieży”⁵⁴ i „Nie samym chlebem...” Władimira Dudincewa, „Doktor Żywago” Borisa Pasternaka⁵⁵, „Dzieci Arbatu” Anatolija Rybakowa⁵⁶, „Juwenilne morze” i „Czewengur”⁵⁷ Andrieja Płatónowa, „Życie i los” Wasilija Grossmana i wiele innych – odbiły się szerokim echem w społeczeństwie bułgarskim. Podczas gdy dla inteligencji stanowiły one prawdziwe objawienie i bodziec umacniający jej nieufność wobec bułgarskiej klasy politycznej, to ich oddziaływanie na przeciętnego Bułgara było nieco inne. Te radzieckie książki dają całkowicie różny obraz społeczeństwa radzieckiego, stawiają pod znakiem zapytania sens nie tylko rewolucji październikowej z 1917 r., lecz także całego późniejszego rozwoju, częścią którego po drugiej wojnie światowej jest także Bułgaria. Bułgarscy czytelnicy radzieckiej prasy zaczęli sobie zadawać pytania, które wcześniej były nie do pomyślenia, np. skoro ten ustrój był zbudowany na przestępstwach i bezowocnych wysiłkach, to jaki jest sens wiązania się z nim Bułgarii? W ten sposób okres najaktywniejszego czytania radzieckiej prasy i literatury najbardziej przyczynił się do ukształtowania nowego wizerunku Związku Radzieckiego – kraju zbudowanego

⁵¹ Na tym ostatnim spotkaniu Żiwkow ostatni raz oświadczył: „Jesteśmy jedyną republiką, która nie sprawiała wam, nie sprawia i nie będzie sprawiać żadnych kłopotów”. ЦДДА, z. 1Б, op. 68, j. a. 3698, k. 71.

⁵² Ibidem, k. 83.

⁵³ M. Rakowski, op. cit., s. 258.

⁵⁴ Książka wydana po bułgarsku w 1989 r. przez prestiżowe wydawnictwo „Narodna kultura”.

⁵⁵ Książka wydana po bułgarsku również przez wydawnictwo „Narodna kultura” w 1989 r.

⁵⁶ Książka wydana po bułgarsku w 1988 r. przez płowdiwskie wydawnictwo „Chr. G. Danov”.

⁵⁷ Książka wydana po bułgarsku w 1990 r. przez wydawnictwo „Profizdat”.

na przestępstwach⁵⁸, ograniczaniu człowieka i błędnych programach gospodarczych, Do urzeczywistnienia się tej zmiany potrzebny jest jednak pewien czas, podczas gdy w 1989 r. Związek Radziecki i Michaił Gorbaczow cieszyli się wielką popularnością w społeczeństwie bułgarskim, a w ich wizerunkach z reguły wyczuwalna była koncepcja niezbędnych zmian także w Bułgarii.

W 1989 r. sytuacja w Europie Wschodniej gwałtownie się zmieniła pod wpływem zachodzących wydarzeń: polski Okrągły Stół wprowadził Solidarność do udziału w rządzeniu, Gorbaczow oświadczył, że nie będzie się kierował tzw. doktryną Breżniewa, a 4-18 czerwca 1989 r. PZPR przegrała wybory, w których zdecydowanie zwyciężyła Solidarność. Te zachodzące w bloku wschodnim głębokie przemiany nie mogły nie wywołać reakcji u Żiwkowa. Odzew wywołał także rozwijający się w Bułgarii ostry kryzys związany z końcowym etapem tzw. procesu odrodzeniowego, gdy po protestach bułgarskich Turków Żiwkow zmuszony został 20 maja 1989 r. przyznać niezadowolonym prawo do opuszczenia kraju. W takim właśnie kontekście 23 czerwca 1989 r. odbyło się w Moskwie ostatnie spotkanie Żiwkowa z Gorbaczowem. Było ono owocem przede wszystkim wysiłków Żiwkowa – Gorbaczow nie miał szczególnej ochoty spotykać się z nim z powodu zarówno osobistej niechęci, jak i wewnętrznych oraz zewnętrznych problemów, przed którymi stał Związek Radziecki.

Stenogram tego spotkania uwidacznia dwojaki stosunek Todora Żiwkowa do Michaiła Gorbaczowa⁵⁹. Z jednej strony robi on wszystko, by się spodobać Gorbaczowowi i zademonstrować swoją wierność – mówią o tym szczodre pochwały sukcesów radzieckiego lidera na arenie międzynarodowej, podobnie jak kolejna obietnica, że Bułgaria nie będzie stwarzała Związkowi Radzieckiemu żadnych problemów. Jednocześnie Żiwkow natarczywie pyta, czy Gorbaczow nie ma do niego jakichś pretensji. Gorbaczow nie odpowiada, ale sam fakt stawiania takich pytań wskazuje, że Żiwkow wie o krytycznych wypowiedziach pod jego adresem, dochodzących do KPZR od radzieckich wychowanków: Andreja Łukanowa i Petyra Mładenowa. Żiwkow zdecydowanie pragnie uzyskać radzieckie poparcie w tzw. „sprawie tureckiej”, dlatego próbuje lansować nową inicjatywę jakiegoś „nowego internacjonalizmu”, ale jest to nie do przyjęcia dla radzieckiego lidera, stawiającego na sympatie Zachodu w dziedzinie praw człowieka. Z drugiej jednak strony Żiwkow pozwala sobie na merytoryczną krytykę pod adresem radzieckiego lidera, co w innej sytuacji byłoby nie do pomyślenia. Oznajmia o swoich zastrzeżeniach do przebiegu radzieckiej „pieriestrojki”: „To, co się u was dzieje, niepokoi mnie ze względu na fakt, że przebudowa ustroju politycznego rażąco wyprzedza przebudowę mocy produkcyjnych”⁶⁰. Żiwkow wręcz podkreśla swoje prawo do odmiennego podejścia: „U nas raczej nie powinniśmy postępować

⁵⁸ Szczególne znaczenie ma rola, jaką dla delegitymizacji systemu radzieckiego odegrali: popularny publicysta Arkadij Waksberg w czterotomowej pracy *Triumf i tragedia. I.V. Stalin. Političeskij portret* z 1989 r., i historyk wojskowości Dmitrij Wołkogonow w dwutomowej książce *Siedmiu wodzów*, wydanej po bułgarsku w 1996 r.

⁵⁹ Stenogram ten został opublikowany w: „Novo vreme”, № 11, listopad 2007, s. 104-112.

⁶⁰ ЦДА, z. 1Б, op. 68, j. a. 3667, k. 83.

tak, jak wy postępujecie”. Próbuje wzmocnić swoje argumenty przemawiające za koniecznością radzieckiej pomocy także przy użyciu bezpośredniej groźby: „Zginie Bułgaria, ale zginie też Związek Radziecki”⁶¹.

Rozpaczliwa próba Żiwkova powstrzymania rozpadu więzi z ZSRR nie powiodła się. Po raz pierwszy w stosunkach bułgarsko-radzieckich pojawiła zasadnicza rozbieżność i to niepolegająca na zdarzających się wcześniej sporach o zakres i charakter pomocy gospodarczej ZSRR dla Bułgarii czy o ceny wymienianych towarów, tylko dotycząca istoty zmian.

Prawdziwe znaczenie tego spotkania uwidoczniło się podczas późniejszej dyskusji nad nim w Biurze Politycznym KC BPK. Żiwkow oznajmił wtedy otwarcie: „Nastrój był wyjątkowo dobry, co nie ma nic wspólnego z tymi nieprawdziwymi informacjami, jakie otrzymują oni od niektórych naszych towarzyszy... Jasne jest jednak, że niektórzy ludzie w ambasadzie, a być może także z wykorzystaniem innych kanałów ulegają informacjom naszych towarzyszy i przez jakiś czas czuło się pewne napięcie... Teraz wszystko zostało całkowicie przewyciężone”. Najważniejszym celem Żiwkova podczas tego spotkania było otrzymanie po raz kolejny radzieckiego poparcia dla swojego pozostania u władzy. Miał już bowiem informację o rozpoczęciu w Związku Radzieckim i w Bułgarii przygotowań do jego usunięcia. Żiwkowowi już wcześniej zdarzało się z sukcesem wykorzystywać zbliżenie z radzieckim liderem jako taktykę obrony swojej władzy, ale spotkanie z Gorbaczowem pokazało, że nastąpiła nieodwracalna zmiana. Po niecałych czterech miesiącach okazało się, że Gorbaczow po prostu uspokoił go w sytuacji, gdy trwały przygotowania do wewnątrzpartyjnego przewrotu w BPK mającego na celu obalenie „dziekana” liderów komunistycznych Europy Wschodniej.

Stało się to z pomocą długoletniego bułgarskiego ministra spraw zagranicznych i członka Biura Politycznego KC BPK Petyra Mładenowa, który wraz z Andrejem Łukanowem otrzymał radzieckie poparcie dla odsunięcia Żiwkova. Pomoc ta wyraziła się w działaniach (mimo późniejszych zaprzeczeń) radzieckiego ambasadora Wiktora Szarapowa⁶² i dyplomatów z ambasady⁶³. Ten radziecki czynnik został wykorzystany podczas walk wewnątrzpartyjnych, które 9-10 listopada 1989 r. doprowadziły do obalenia Żiwkova. 24 października 1989 r. Petyr Mładenow zdystansował się wobec Żiwkova „listem otwartym”, w którym ważną rolę odgrywał Związek Radziecki: „doszliśmy do tego, że odizolowaliśmy się nawet od ZSRR... Ale jeśli niczemu innemu nie wierzymy, to powinniśmy uwierzyć ZSRR i KPZR”⁶⁴.

⁶¹ Ibidem, k. 73.

⁶² V. Šarapov, *Moskva i KGB nâmat pr”st v 10 noemvri. Intervû na Alekseniâ Dimitrova*. „24 časa”, 27 lutego 2002 r.

⁶³ Mówi o tym opublikowany przez bułgarskiego dziennikarza Tomę Tomowa dziennik byłego radzieckiego dyplomaty w Bułgarii Nikity Tołubiejewa, przyjaciela Łukanowa. T. Tomov, *Prevrat”t. „Trud”*, 10-17 listopada 1998 r.

⁶⁴ P. Mladenov, *V imeto na B”lgariâ. Pismo na P. Mladenov. 24 oktomvri 1989 g.* „Meždunarodni otnoŝeniâ”, 1990, № 1, 5-7.

Już przed obaleniem Żiwkova można było zauważyć nową tendencję – przeorientowanie bułgarskiej polityki zagranicznej ze Wschodu na Zachód. Podczas jesiennej sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w Nowym Jorku Petyr Mladenow rozmawiał z sekretarzem stanu USA Jamesem Bakerem i niemal otwarcie obiecał mu rychłe przeprowadzenie zmiany w Bułgarii⁶⁵. Wskazuje to, że pożiwkowowskie siły polityczne w BPK przygotowywały się nie tylko do pójścia w ślady Gorbaczowa, lecz także do przeorientowania polityki zagranicznej Bułgarii – czegoś, co zostało zrealizowane przez innych polityków w ostatniej dekadzie XX w.

Na zakończenie można sformułować wniosek, że przez cały okres powojenny stosunki między Bułgarią a Związkiem Radzieckim były wyjątkowo bliskie. Powiązania miały charakter raczej jednokierunkowy – ZSRR udzielał Bułgarii pomocy gospodarczej, dzięki czemu kraj się uprzemysłowił i niemal do końca istnienia ustroju mógł liczyć na radzieckie kredyty i surowce. Bułgaria ze swej strony odpłacała się politycznym posłuszeństwem i demonstrowaniem szczególnie bliskich stosunków wiążących ją z ZSRR, co dało zagranicznym i krajowym analitykom podstawy do nazwania jej „najwierniejszym radzieckim satelitą”. Gdy jednak wraz z końcem zimnej wojny nastąpiła zasadnicza zmiana geopolityczna, „szczególne” stosunki między Bułgarią a Związkiem Radzieckim, którymi socjalistyczna Bułgaria się szczyciła i które wykorzystywała, przekształciły się w przeszkodę i powód trudności w bułgarskim przechodzeniu do gospodarki rynkowej. Droga, którą musi przejść Bułgaria, okazała się dłuższa niż w przypadku innych, zachowujących większy dystans od Związku Radzieckiego krajów bloku wschodniego.

tłum. Hanna Karpińska

The day before the crash – Bulgarian-Soviet relations in the eighties

This article is devoted to changes in Bulgarian-Soviet relations in the last decade of the twentieth century. Throughout the whole postwar period the relations between Bulgaria and the Soviet Union were exceptionally close. The connections were rather one-way – the USSR gave Bulgaria economic aid and thanks to that the country became more industrialized and almost until the end of the system could count on Soviet loans and raw materials. Bulgaria in turn repaid the political obedience and the demonstration of particularly close relations binding itself with the USSR, which gave foreign and domestic analysts the bases to name Bulgaria „the most loyal Soviet satellite”. However, along with the end of the Cold War there has been a fundamental geopolitical change. „Special” relations between Bulgaria and the Soviet Union, of which Bulgaria was proud and which were used, were transformed into a barrier and a cause of problems in the Bulgarian transition to market economy. The path, which Bulgaria had to undergo, proved to be longer than in the case of other the Eastern Bloc countries preserving a greater distance of the Soviet Union.

Even before the overthrow of Zhivkov, a new trend could be seen – the reorientation of Bulgarian foreign policy from East to West. During the autumn session of the General Assembly of the UN in New York, Petar Mladenov spoke with US Secretary of State, James Baker, and almost openly promised him an immediate implementation of changes in Bulgaria. This indicates that the political forces after

⁶⁵ P. Mladenov, op. cit., s. 22-23.

Zhivkov in BCP [Bulgarian Communist Party] were prepared not only to follow Gorbachev, but also to reorient foreign policy of Bulgaria – something that was made by other politicians in the last decade of the twentieth century.

Накануне краха – болгаро-советские отношения в 80-х гг. XX в.

Эта статья описывает изменения в болгаро-советских отношениях в последнем десятилетии XX века. В послевоенный период отношения между Болгарией и Советским Союзом были особо тесные. Связь носила характер скорее односторонний, чем двусторонний: СССР оказывал Болгарии экономическую помощь, благодаря чему страна провела индустриализацию и почти до конца существования социалистического строя в стране могла рассчитывать на советские кредиты и ресурсы. Болгария в свою очередь расплачивалась политическим повиновением и демонстрацией особо близких связей, связывающих ее с СССР, что дало повод заграничным и местным аналитикам называть её «самым верным советским спутником». Однако с окончанием холодной войны в новых геополитических условиях «особенные» отношения между Болгарией и СССР, которыми социалистическая Болгария так гордилась, переросли в барьер, мешающий и утрудняющий переход страны к рыночной экономике. Дорога, которую должна была пройти Болгария, оказалась длиннее, чем в случае других стран восточного блока, сохранивших большую независимость от Советского Союза.

Уже перед свержением Живкова можно было заметить новую тенденцию – переориентировку болгарской политики с востока на запад. Во время осенней сессии Общего Собрания ООН в Нью-Йорке Петыр Младенов, разговаривая с госсекретарем США Джеймсом Бакером, почти открыто обещал ему скорые изменения в Болгарии. Это свидетельствует о том, что поживковские политические силы в КПБ не только готовились последовать за Горбачевым, но и сменить ориентацию заграничной политики Болгарии, что и претворили в жизнь другие болгарские политики в последней декаде XX в.